

יטודו של מאמר זה כדברים שנכתבו יחד
עם אבא ז"ל ד"ר זאב שפנייר, המשלבים את
גישותינו המקצועיות: הוא בפסיכולוגיה ואני בגיאוגרפיה.
יהיו הדברים קודש לזכרו.

ההליכה למדבר מגמות מנוגדות בנפש האדם¹

יוסי שפנייר

פתיחה: מאפיינים פיזיים ונפשיים של המדבר
מאמר זה בא לעסוק במשמעויות הפסיכולוגיות של השהות במדבר. הדברים כרוכים
כמתבקש בחיפוש סמליות מדברית, אך נפתח בצד הלשוני. למלה 'מדבר' במקרא שני
שימושים:

- א. מקום שאינו יפה ליישוב.
- ב. שטח מרעה, קשור לגשמי בעל. המלה גזורה מהשורש דב"ר, שהוראתו הראשונית
להנהיג ולהוביל, ומכאן הדברת הצאן, האבסתו והאכלתו.²

ההיסטוריה והתרבות של עמים השוכנים סמוך למדבר מלמדים, כי יש הבורחים מהחיים
למדבר כדי להתבודד ולמצוא פורקן לצרות וללחצים. זהו ניסיון, ברובו מאונס, לעזוב
מערכת חיים מסודרת וללכת למדבר המסדר את ההיפך ממערכת חיים זו. כך עושה הגר
(בראשית כא יד), וכך עושה אליהו בבורחו מפני איזבל (מלכים א, יט ג'ד). לעומת זאת, יש
הולכים למדבר כבחירה מרצון כדי לפתח את אישיותם על פי עקרונותיהם האידיאולוגיים
ולממש את השקפתם. זוהי הליכה לקראת חיים חדשים במדבר. כך נהגו אנשי כת מדבר
יהודה והקנאים בסוף ימי בית שני.

למדבר יש יכולת להשפיע על שני הכיוונים המנוגדים לכאורה, מצד אחד בריחה
מהחיים ומצד שני בריחה אל החיים. במגמות סותרות אלו מסתתר כמדומה האופי

1. אני מבקש להודות לחברים שעזרו לי לגבש מאמר זה: ד"ר אריאל גרוס; ד"ר ישראל רוזנסון; גב' גז
מילגרם; גב' רחל עופר.
2. על פי: 'מדבר', אנציקלופדיה מקראית, ד', ירושלים, תשנ"ג, טורים 674-678. וראה: נ' ראובני,
מדבר ורועה כמורשת ישראל, גבעתיים, תשנ"א, עמ' 23-30, (להלן: ראובני, מדבר ורועה).

עין גדי ודרום יהודה, שם הוא מוצא לעצמו מקום מוגן מרוחק מהציוויליזציה: "ויחן שאל בגבעת החכילה, אשר על פני הישימון על הדרך ודוד יושב במדבר".⁶ המדבר מתפקד כמקום מילוט, והשפעתו ניכרת גם במזמורי תהילים. אחד התיאורים הפיזיים של התפתחות רעיונית הקשורה במדבר הוא בלי ספק התיאור של דוד בהיותו במדבר יהודה, והכמיהה משם לעבודת ה': "מזמור לדוד בהיותו במדבר יהודה, אלהים אלי אתה אשחרך צמאה לך נפשי כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף בלי מים, כן בקדש חזיתך לראות עוזך וכבודך" (תהילים סג, א-ג). מודגש כאן ללא ספק הקושי הפיזי, העייפות והצמא, המשפיעים על ההולך במדבר ודרך רגשותיו אלו הוא מביע את געגועיו להתגלות ולחוויה דתית. אם כן בצד הכוונה לברוח יש כאן גם חוויה של בנייה.

אליהו — לאחר שהרג את נביאי הבעל בכרמל חושש מנקמתה של איזבל, ולכן הוא בורח למדבר הדרומי לכיוון באר שבע, ומשם להר חורב, לסיני: "וירא ויקם וילך אל נפשו ויבא באר שבע והוא הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רתם אחד" (מלכים א' יט, ג-ד). הבריחה כאן היא לפני ניסיון נקמה, אך יש לה המשך הקשור בעיצוב דמותו כנביא. כמו אצל משה ודוד גם כאן הבריחה למדבר יש לה ככל הנראה השפעה של עיצוב של דמותו של אליהו. במקרה של אליהו אנחנו עדים למרכיב נוסף במאפייני המדבר — השקט: "ואחר האש קול דממה דקה" (שם, יב).

ירמיהו — שואף לעזוב את העם וללכת למדבר להתבודד ולא לראות את כל הרעות: "מי יתני במדבר מלון ארחים ואעזבה את עמי ואלכה מאתם כי כלם מנאפים עצרת בגדים"⁷. ירמיהו שחי ערב חורבן בית ראשון, בן ענתות אשר בספר המדבר, מכיר היטב את המדבר, הוא נמלט אליו והוא יודע למה.⁸

ניתן להוסיף כאן גם את נודדי ישראל במדבר ואת מעמד הר סיני שהיה קשור אף הוא בתקופת הנדידה ומהווה חלק מגיבוש העם לאומה זו איננה סתם בריחה.⁹ בני ישראל היוצאים ממצרים מתגלים כעם של מתאוננים, והמדבר תורם לעיצובם כאומה בדרום לכניסה לארץ ישראל.¹⁰

6. שמואל א, כה, ג, המדרש נערך בדרום מזרח מדבר יהודה לא רחוק מכרמל ומעון של ימינו על נודדי דוד באזור זה ראה: ש' ורגון, "נודדי דוד — ניתוח גיאוגרפי היסטורי", ע' המנחם (עורך), הגות במקרא, ד', תל-אביב, תשמ"ד, עמ' 110-128.
7. ירמיהו ט, א. על ההיבטים המדבריים אצל ירמיהו ראה: הראובני, מדבר ונועה (לעיל הערה 1) ובעיקר עמ' 82-113. וכן "פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 205-216.
8. על ההיבט המדברי אצל אנשי ענתות ראה: י' שפנייר, וי' רוונסון, "הגבול המערבי של המדבר המזרחי — ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים", י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני, קדומים-אריאל, תשנ"ט, עמ' 97-114; מ' צדוק, "הנביא ירמיהו על רקע נופו ותקופתו", א' דסברג, ש' פישרמן (עורכים), טללי אודות, ז', אלקנה, תשנ"ו, עמ' 272-289.
9. וראה על כך בהרחבה בהערה 4.
10. לא ניכנס כאן לדון בעניין הר סיני ומיקומו עליו נכתבו ספרים ומאמרים רבים. מיקומו של הר סיני, יהיה אשר יהיה, ממוקם ללא ספק באזור המדברי של ארץ ישראל וראה: מ' הראל, "סיני, הר סיני", אנציקלופדיה מקראית, ה', ירושלים תשכ"ח, טור 1020-1022; לאחרונה, ע' ענת, הד כרכום, לאור התגליות החדשות (אריאל 149), ירושלים תשס"א.

האמביוולנטי של המדבר. מטבעו זהו מקום קיצוני בתנאו ובעל הפכים. מצד אחד זהו מקום של מוות ומצד שני, דווקא בגין היותו הפוך לשגרת החיים, זהו מקום שיש בו תכונות המעוררות ומחדשות חיים. אזור זה ריק יחסית מחי ומצומח, אך יש בו כדי לעודד צמיחה רוחנית ולאומית. גם בצד האקלימי מציג המדבר קיצוניות. במדבר יכולות לשרוד טמפרטורות גבוהות במשך היום וקור מקפיא בשעות הלילה. נסקור להלן את ההליכה למדבר לאור מה שנאמר עד כה.

א. ההולכים למדבר בתקופת המקרא

המלה מדבר מופיעה בתנ"ך 271 פעמים.³ מספר כה רב מעיד שהמדבר בכלל, והמדבריות המקיפים את ארץ ישראל — סיני, נגב, יהודה ושומרון — כפרט, תפסו חלק חשוב בתודעת העם. האזכורים של המדבר במקרא רובם בהקשרים שליליים של שממה, ללא מים וללא עצי פרי; של סכנה מפני חיות רעות, נחשים שרפים ועקרבים (דברים ח, טו). ההולך למדבר צפוי לחום רב, לרעב ולצמא עד כדי סכנת נפשות (מלכים א, יט, שמואל א, ל). המדבר ויושבו אורבים לשוכני היישוב והם משמשים גם כאיום וכעונש ביד האל למי שאינו עושה את רצונו. אומנם יש במקרא גם היבטים חיוביים למדבר: מבחינה כלכלית — זהו מקום לרעיית צאן (שמות ג, א); מבחינה רוחנית — זהו המקום בו קיבלנו את התורה. אך בדרך כלל המדבר נתפס כמקום אליו בורחים ונמלטים.⁴ נציין מספר דוגמאות מההיסטוריה היהודית בתקופת המקרא הקשורים בעיקר לנגב ולמדבר המזרחי של ארץ ישראל. נגלה בדוגמאות את תפקידו הכפול של המדבר — סכנה מחד והתבודדות לשם התעלות רוחנית מאידך. ההקשרים מעורבים — גם מדבר לרעיית צאן וגם מדבר שממה.

הגר — היא הראשונה, שאנו שומעים עליה במקורות שהולכת למדבר, כאשר אברהם בלחץ של שרה מגרש אותה מהבית: "וישלחה ותלך ותתע במדבר באר שבע" (בראשית כא, יד). הגר בורחת, או יותר נכון משולחת מביתה. כאן המדבר ממלא תפקיד של מקום מפלט.⁵

משה — כאשר ה' מתגלה אל משה ומטיל עליו להוציא את העם ממצרים, הוא מנהיג את הצאן במדבר: "וינהג את הצאן אחר המדבר ויבוא אל הר האלוהים חרבה" (שמות ג, א). כאן על פי המדרש יש אולי למדבר גם תפקיד חיובי בהכשרת הנביא ואין מדובר רק במקום בריחה! (שמות רבה ב, ב). יש השפעה לסביבה על עיצוב האישיות! כן גם לגבי דוד ואלהו.

דוד — במאבק הממושך בינו לבין שאול בראשית תקופת המלוכה בורח למדבר, לאזור

3. על פי: א' אבן שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, קרית ספר ירושלים, 1982, ערך: מדבר.
4. וראה על כך: י' שפנייר, מדבר וסיני במקורות היהודיים, לקט מקורות מבואר, החברה להגנת הטבע, תשנ"ד; י' רוונסון, י' שפנייר, הגבול הדרומי של הארץ הנושבת, לקט מקורות מבואר, החברה להגנת הטבע, תשנ"ג.
5. לסיפור הגר הייתה השפעה רבה על יצירות אומנות מגוונות, וראה בנספח למאמר שתי דוגמאות של היצירות טיסו ודורה.

הקנאים — אחר חורבן ירושלים נמלטים שרידי הקנאים למדבר ומתבצרים במצדה.¹⁶ מורדי בר כוכבא — במאה השנייה נמלטו לכיוון המדבר בגלל בעיות פחד וביטחון מעורער. שרידיהם של מורדי בר כוכבא נמצאו באתרים שונים לאורך כל המדבר המזרחי מנחל דליה בצפון ועד נחל צאלים בדרום. בריחתם למדבר הייתה זמנית — כך לפחות הם קיוו, תוך רצון לחזור לחיים רגילים בבתי הקבע שלהם שנמצאו במרחק לא רב על גב ההר. כך עולה מן הממצאים הרבים כגון: מפתחות בתים שלקחו עמם למערות וכן תעודות קניין של אדמות. האתרים המפורסמים הם מערות נחל חבר ונחל מורבעת, בהם נמצאו ממצאים רבים בהם מכתבי בר כוכבא.¹⁷

נזירים — בתקופה הרומית והביזנטית ידע המדבר פריחה והתיישבות מסיבית של נזירים שרצונם היה להתבודד ולהתרחק מהכלל. ממצאי המדבר המזרחי הקרוב לירושלים נחקרו ותועדו, גם כיום ניתן לראות שרידי תרבות זו במנזרים הבודדים הפעילים במדבר יהודה.¹⁸

שתי המגמות בהליכה למדבר מתחזקות יפה בסקירה דלעיל — יש הבורחים אליו כמו דוד המלך ולוחמי בר כוכבא; ויש ההולכים אליו מתוך מניעים אידיאולוגיים כמו הרכבים¹⁹ (ירמיהו לה) אנשי כת מדבר יהודה, וחלק ממורדי בר כוכבא.

16. עדויות להימצאותם של הקנאים במצדה ניתן לראות בשרידי בנייה מגוונת במקום. לסיכום הממצאים הללו ראה: E. Netzen, *Masada III: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*. The buildings: Stratigraphy and Architecture, Jerusalem, 1991.
17. החומר על תקופת מרד בר כוכבא והנמלטים למדבר בתקופה זו הוא רב ציין את החומר שקשור במדבר המזרחי: "ירן, *החיפושים אתר בר כוכבא, ירושלים, 1977*. על אזור ירחו בתקופה זו ראה ח' אשל (לעיל הערה 11), וסיכום לגבי המרד והידוע עד כה: מ' מור, *מרד בר כוכבא עוצמתו והיקפו, ירושלים, 1991*, עמ' 136–146; ד' עמית, "חידושים בחקר מרד בר כוכבא", ד"ח ארליך, י' אשל (עורכים), *מחקרי יהודה ושומרון*, דברי הכנס השני, אריאל 1993, עמ' 215–227. וכן ראה: ח' אשל, וד' עמית, *מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב, תשנ"ט*; י' שפנייר, "המדבר המזרחי של ארץ ישראל מקום מפלט בתקופות ההלניסטית והרומית", י' אשל (עורך), *מחקרי יהודה ושומרון*, דברי הכנס השישי, קדומים-אריאל, תשנ"ז, עמ' 97–109; י' שפנייר, *המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 157–167.
18. עבודה מסכמת בעניין זה ערך י' הירשפלד, *מנוי מדבר יהודה בתקופה הביזנטית, תולדותם וארגונם הפנימי לאור המחקר הארכיאולוגי*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ז ולאחרונה הנ"ל, המדבר של העיר הקדושה, ירושלים תשס"ב; Hirschfeld, Y., *The Judean Desert*, Monasteries in the Byzantine Period, New Haven and London, 1992; י' פטרין, *נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזנטית*, ירושלים תשנ"ה; י' פטרין, ב' ארובס, ח' קליא, "תאי המתבודדים של מנזר גיאורגיוס בוואי קלט", *ישראל עם וארץ*, ד תל אביב תשמ"ז, עמ' 179–196; G. C. Bottini, L., Disegni, E. Alliaia (eds.), *Christian Archaeology in the Holy Land, New Discoveries*, Jerusalem 1990.
19. על הרכבים ויחסם למדבר ראה: ד' ספראי, "בני רכב האסיים ורעיון הליכה למדבר בדברי חז"ל", בר-אילן, ט"ז–י"ז (תשל"ט), עמ' 37–58.

ב. ההולכים למדבר לאחר תקופת התנ"ך התנועה למדבר נמשכת גם לאחר המקרא. מוצאם החברתי והרקע האידיאולוגי של קבוצות אלה אינו שווה, אך תופעת ההליכה למדבר, מסיבות דומות, ממשיכה להתקיים ואולי אפילו להתעצם. נזכיר את הקבוצות בסדר ההיסטורי כרונולוגי:

שומרונים — נמלטו מאזור ההר למדבר שומרון בסוף התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית בשל סכסוכים בינם לבין השלטון. חלקם אף מצאו את מותם במערות שבמדבר. שלדיהם נמצאו לאחר יותר מאלפיים שנה.¹¹

יהודים מיריחו — במהלך המאה הרביעית לפנה"ס ברחו חלק מתושבי יריחו היהודים למערות הנמצאות בכתף יריחו הסמוכה לעיר יריחו. התושבים שברחו לשם התכוונו לחזור הביתה מיד עם סיום המלחמה כך עולה מממצאים שנמצאו במערות בכתף יריחו.¹² לוחמים כמרד החשמונאים — המורדים החשמונאים מצאו מחסה במדבר יהודה ושומרון. כך עולה מהכתובים ומסקרים וחיפירות ארכיאולוגיות. הם נמלטו, כמו השומרונים ואנשי יריחו, לנחלים התלולים ולמערות בנחלים היורדים מאזור ההר לכיוון בקעת הירדן.¹³ כת מדבר יהודה — אנשי כת מדבר יהודה המזוהים עם האיסיים ישבו בסביבות ים המלח ולאורך חופו המערבי, הם התבודדו שם ועסקו בתורתם הייחודית.¹⁴ בניגוד לנמלטים משומרון, יריחו והמורדים החשמונאים הם עברו להתגורר באזור זה מרצון, מתוך אידיאל של התברלות.¹⁵

11. סיכום וביבליוגרפיה ראה: י' שפנייר, *מזרח השומרון בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית*, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ב, עמ' 143. על השומרונים בכלל מרדוניהם ובריחתם למדבר ראה: ש' דר, "עדויות ארכיאולוגיות למרידות השומרונים בתקופה הביזנטית", ד' יעקבי, י' צפירי (עורכים), *יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית*, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 228–237; ו' ספראי, "השומרונים", ד' בס ואחרים (עורכים), *ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי*, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 252–264; ח' אשל, "מערות עראק אינעסנה שבואדי דליה", ח' אשל ד' עמית (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא*, תל אביב תשנ"ט, עמ' 71–76 ושם ביבליוגרפיה נוספת; א' שטרן, ח' אשל (עורכים), *ספר השומרונים*, ירושלים תשס"ב.
12. על החפירה והתעודות מכתף יריחו ראה: ח' אשל, "ממצאים ותעודות ממערה בכתף יריחו", *קדמוניות*, 81–82 (תשמ"ח), עמ' 18–23; ח' אשל, וד' משגב, "תעודה מן המאה הרביעית לפנה"ס מכתף יריחו", *תרכיז*, נו (תשמ"ז), עמ' 461–477.
13. על החשמונאים הנמלטים למזרח השומרון ראה: י' שורץ, י' שפנייר, "מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים" *קתדרה*, 65 (תשנ"ג), עמ' 3–20. מקומות נוספים בהם נמצאו שרידים חשמונאיים ראה: י' מגן, י' פינקלשטיין, *סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין*, רשות העתיקות, ירושלים, תשנ"ג.
14. על כת המדבר בקומראן הספרות רחבה ביותר לסיכום המחקר עד כה ולעקרונות התבודדות במדבר ראה: מ' ברושי, "האם התקיים בקומראן מנזר?", ג' ברין, ב' ניצן (עורכים), *יובל לחקר מגילות ים המלח*, ירושלים, תשס"א, עמ' 95–109; הנ"ל, "קומראן ומגילותיה", *קתדרה*, 100 תשס"א, עמ' 165–182.
15. על התנאים והאידיאל של התברלות ראה בדבריו של יוסף בן מתתיהו על כת המדבר במדבר (בן מתתיהו, *מלחמת היהודים*, ב, ח א יד, 119–166).

ג. שתי מגמות ההליכה למדבר – בספרות ובאומנות

כבר הזכרנו שמשמה רבנו החל את שליחותו במדבר ומתן תורה היה במדבר. אין זה מקרה, המהר"ל מתייחס לעניין זה בסוקרו את נושא מתן תורה ומציין את יתרונו של המדבר שאין קיימים בו דברים גשמיים, זהו אזור הפקר ובו ראוי שתינתן תורה לעם ישראל:

... אבל המדבר מפני שאין בו דבר חומרי שהרי אין בו מציאות חמרי ואין דרים בו הנבראים החמריים רק היא שממה וציה, ומפני זה היה שמחה אל המדבר כי הנמצאים משתוקקים אל העלה מצד עצמם כאשר אין להם המונע החומרי, ובשל כך נתנה התורה שהיא השכל הגמור במדבר כי המדבר משולל מן הדברים החמריים בעבור שלא נמצא בו דברים הגשמיים, הנה המקום המיוחד לתורה היא המדבר.²⁰

לדברי המהר"ל המדבר הוא המקום הטבעי למתן תורה. אין בו קיום למציאות חומרית, ועל כן נמשכים אליו מי שאין להם מניע חומרי אלא רוחני, והתורה היא הביטוי הרוחני העליון מקומה יאה לה להינתן במדבר. מעניין שגם הפסיכולוג והפילוסוף אריך פרום ראה בנדודי ישראל במדבר ביטוי למלחמה ברכושנות.²¹ להבדיל, גם לידת האיסלם היא במדבר. יש משהו מיוחד במדבר שמביא אנשים לחשיבה ולהרהורים ולחיפוש אחרי סודות החיים והיקום.²² במיוחד בעמים ותרבויות השוכנות בקרבנות. המדבר נתפס כחלק חשוב מהעולם והוא שווה ערך לחלקיו האחרים. רש"י (ישעיהו מ, יב) והמדורשים (אוצר המדרשים, עמ' רנג, שיא) מציינים, שהעולם מורכב שלישי מדבר, שלישי יישוב ושלישי ימים ונהרות. אין ענייננו כאן בשאלה אם זו אמת גיאוגרפית או לאו אלא בהדגשת העובדה, שיש כאן עדות למקומו הדומיננטי בחשיבה האנושית בימי קדם. בחברות רבות יש אגדות וסיפורים על כוחות על-טבעיים הפועלים ביערות. אלי יוון שכנו בהר אולימפוס הנישא והמנותק ופעלו באזור ההר והעמק באיי יוון כפי שכותב Campel.²³ באגדות עם של ארצות הצפון, מילאו הסביבות הזרות והרחוקות – הים והמדבר תפקיד חשוב. בהקשר האנושי הכולל ראוי לציין כי מן המדבר יצאו שבטים שכבשו את העולם, ואל המדבר ברחו אנשים מפני אויב ומציק.

האם בימינו, בעידן הכפר הגלובלי, באמצעי התחבורה האוויריים והימיים, יש לאדם אותו מורא ואותה הערצה לעוצמתו של המדבר? שאלה זו ראויה לדיון בפני עצמו. בוודאי חלק ממנה מתועל לאפיקים אחרים. למשל, הדור הצעיר בישראל שלנו פיתח לו תשוקה ואתגר

20. מהר"ל מפראג, תפארת ישראל, פרק כו, ירושלים תש"ל, עמ' עט-פא. על קבלת התורה במדבר ישנם מדרשים שונים וראה עיקרי דברים: א' קריב, מסוד חכמים, בתיבי אגדות חז"ל, ירושלים תשל"ו, עמ' 446-447.

21. אריך פרום פסיכולוג ופילוסוף שגולד בשנת 1900 בגרמניה והיגר לארה"ב. וראה: א' פרום, כעלנות או מימוש עצמי, ירושלים 1983, עמ' 59.

22. "אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל, ירושלים 1984.

23. Joseph Campell, *Occidental Mythology*, Arkana 1964.

לטייל במדבר, ידועים מסעות הפלמ"ח לפני קום המדינה וגם לאחריה, ידועים סיפוריהם של משוטטים רבים בודדים או בקבוצות שהתמודדו עם הקשיים במסעות הראשונים במדבר בימייה הראשונים של מדינת ישראל.²⁴ עוד זכורים סיפורי ההרפתקנים של ההולכים לפטרה, טרם הסכמי השלום עם ירדן, עם כל הסכנות שהיו כרוכות בכך.

יבואו פסיכולוגים ויבדקו עד לאן מגיעה השפעתו של המדבר על בן דורנו, אם בכלל.²⁵ אך בוודאי באומנות ובספרות ניתן למצוא ביטויים לאותן תחושות שהוכרנו בראשית המאמר – היחס האמביוולנטי – החיים והמוות; הסכנה והמפלט; הכריחה ותחושת ההיטהרות.

יהודה עמיחי מעצב את שני המרכיבים בדרכו המיוחדת כביטויים סותרים לכאורה אך משלימים:

"כאן התקווה קשה

והגעגועים קשוחים

והאשליות כאבן..."²⁶

יש תקוה אך היא קשה; יש געגועים אך הם קשוחים.

עוד דוגמה למתח העמוק בין האופי המאיים של המדבר המנוגד, לכאורה, לשקט ולשלוה המלווים את דימוי המדבר, אפשר לראות בשיר אחר של יהודה עמיחי:

"הזכרון היחיד של מדבר יהודה

התפוצצות והתמוטטות

אש ותימרות עשן

שברים, תרועה, שברים

אבל כל הזמן, כל הזמן,

בדממה,

כמו מעבירים ילדים שגורדמו

ממקום למקום

ובכורך לא ידעו".²⁷

24. ע' אלון, "מה היה מדבר יהודה עבורנו?", מ' נאור (עורך), ים המלח ומדבר יהודה, 1900-1967, ירושלים תש"ן (עידן 14), עמ' 270-275.

25. על ההשפעה של המדבר על התיישבות האדם בעבר ובהווה ראה: ע' זהר, "השפעת האקלים על חברות אנושיות", הנ"ל (עורך), המדבר, עבר, הווה, עתיד, תל-אביב תשל"ז, עמ' 144-150; ע' דהרי, "נוה המדבר בעין גרי כמודל להתיישבות אנושית בבקעת ים המלח", ג' דודוביץ, א' גדליהו (עורכים), מדבר יהודה וים המלח, לקט שני, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 128-133.

26. " עמיחי, נוף גלוי עיניים, ירושלים ותל-אביב תשנ"ב, מול איור 19.

27. " עמיחי, נוף גלוי עיניים, ירושלים ותל-אביב תשנ"ב, מול צילום 10.

הסמלים שמעורר המדבר בנפש האדם והמשיכה אליו באה לידי ביטוי מגוון בדבריהם של כותבים שונים. נמצא גוון מיוחד במשיכה שמושך המדבר את ג'ראלד דה-גורוי (סייר בריטי):

בציה זו (כלב מדבר) מרגיש עובר האורח את מלוא הסיפוק מהיותו אדם. גאוותו על היותו אדם גוברת, משום שרק במדבר יכול הוא להפיק את מלוא הסיפוק מהיותו אדם. כאן הוא משוחרר מסבך החיים, כאן אין לו מתחרה (מעולם החי והצומח) בדממת השממה נעשים עצביו רגועים. כל רכוש הוא חסר ערך, פרט לזה הדרוש לצורכי הקיום המינימאליים. האדם בודד כאן, עם אחיו בני האדם, על האדמה שממנה יסודו. הוא שרוי לכרד עם גדולי הכלים שיצר הבורא: השמש, הירח והכוכבים. היופי הבלתי מופרע של השחר, הדר השקיעה וזוהר כוכבי השמים מגידיים לו, מדי יום ביומו, את גדולת בריאתו. אהבת המדבר נוגדת, לכאורה, כל היגיון. אך האינסטינקט של כל אדם בריא בהכרח שיליכו שבי אחרי אהבה זו, ומי שהתנסה בה יהא רתוק לה לעולם.²⁸

תיאור המדבר בידי הסופר שלמה שבא מיטיב לסרטט בלשון ספרותית את שנאמר

לעיל:

מזרחה, ארץ מוכת שמש, ארץ מדבר יבשה, קשה, לא מרחמת, ארץ שאליה בורחים נביאים, שבה מחפשים מחסה לוחמים ומורדים, שבמערותיה יושבים אנשים הבורחים מפני תענוגות החיים, והם מתענים ומתייסרים כדי לגלות סימנים של אֱלֹהִים קנאי תורה ואמת.²⁹

חוקרי המדבר אבן ארי, שנאן ותדמור, שבילו שנים לא מעטות בחקר צפונות המדבר וגם פרסמו לא מעט מחקרים על כך, בוחרים לסרטט קו אחר — את השקט במדבר, ואיזו השפעה יש לו על נפש האדם:

שווינא בנפשכם את המעמד, לילה יורד במדבר. לאחר יום לווהט של שמש יוקדת ושל רוחות סוחפות מביא החושך בכנפיו רווחה לגוף הרווה והמצומק מן החום. מעל לאוויר הצלול והיבש תלויים כוכבים זוהרים. דבר לא זע, כמו אפשר למשש ולשמוע את הדממה המוחלטת. אין כאן עצים מרחשים ולא צעיפיי-עננים ולא כריי דשא לשעשועי אלים ואלות. כאן מצוי אותו 'קול דממה דקה' שבו דיבר ה' אל אליהו נביאו (מלכים א יט, יב). כאן בעולם נורא הוד ודומם זה, שאין בו רוח ואין בו עידון, הנעדר גבולות של זמן ושל מקום ניצב האדם בודד ונושק לנצח.³⁰

השקט עולה אצל שולמית הר אבן תוך כדי רמז לחוויית המדבר של יוצאי מצרים:

חופש עצום, גדול, למעלה ממידת האדם, עמד באויר... היה מדבר שאינו מאיים

ונקיקים... היה שקט מוחשי, היה אין סוף שמים... לא היו קולות. מעט מעט פעיות וצניפות של עזר, מעט קולות אנשים בנקיף ועל המים, פה ושם צריחה חדה של עוף מדברי. אוזניהם רחצו מכל קולות הארץ המיושבת. גם מצעקות המעבידים.³¹

לא נפקד מקומו של המדבר ותפקידו הכפול גם בטיפול הפסיכואנליטי. פרויד רומז לכפילות הזו בנותנו לחלום על המדבר משמעות של בריחה מן המציאות או של משאלה לכוח הצלה וגבורה.³² אבי ז'ל שהיה פסיכולוג, דיווח על אישה שטופלה בגלל מצב דיכאוני, ובציור שלה ציירה מדבר שומם וצחיח, והיא עצמה ביארה שכך היא מרגישה בחייה — ריקנות, שיעמום וחוסר עניין. לאחר שבמשך הטיפול היא למדה להחיות את המדבר והוסיפה לציורה מים, ירק ועצים השפיע התהליך גם על מצבה הנפשי וחזרה לתפקוד חיובי.³³

הכפילות הזו בדימויו של המדבר איננה רק דימוי בנפש האדם. היא גם נתון גיאוגרפי קלימטולוגי. למעשה, התמונה מורכבת יותר, מדבר אינו תמיד צחיח ושומם. הוא עשוי לשאת בתוכו פוריות ושפע. זאת בנסיבות אקלימיות ספציפיות כאשר יורד גשם במדבר, הוא הופך ממקום יבש וצחיח לשרה פורח. זרעים מחכים לפעמים שנים עד שבא הגשם. בתוך השיממון של המדבר מסתתרים חיים. גורם חיצוני יכול להפוך את המדבר לדשא צבעוני. לאחר גשם של ממש, מתחיל המדבר לפרוח. וגם כתופעה זו בטבע המדבר יש מקור לעידוד לנפש האדם. אם המדבר יכול לקום לתחייה לאחר עונה ארוכה של צחיחות ויובש המבטא מוות, כי אז גם לאדם הסובל יש אופק של תקווה, וגם אם יתמהמה חכה לו. מה שהיה רדום יכול להפוך יום אחד ליצירה נפלאה.

אין ספק שלא מיצינו את פניו הרבים של המדבר. יש בוודאי בהליכה למדבר גם משהו מחווייה כללית הקשורה לרוח האדם. השאיפה לנדוד, להחליף מקום, לכבוש, לתור אחר מרחבים חדשים, בכך דומה המין האנושי לציפורים ולבעלי חיים אחרים. אך במאמר זה ניסינו למקד את הדיון על פניו הכפולים של המדבר בכל מה שנוגע לתחושות המנוגדות ואולי לכאורה סותרות המאכלסות את דימוי המדבר בנפש האדם, דימוי המעוגן גם בעובדות היסטוריות — תחושות שיש בהן גם יחד שילוב של משיכה ובריחה; משיכה אל ובריחה מן.

31. ש' הראבן, צמאון, שלישיית המדבר, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 21-22.

32. ז' פרויד, 'פשר החלומות', כתבי ז' פרויד, כרך א', תל-אביב תשל"ד [ז' פרויד, מכוא לפסיכואנליזה (תרגם ח' איק), תל-אביב תשמ"ח].

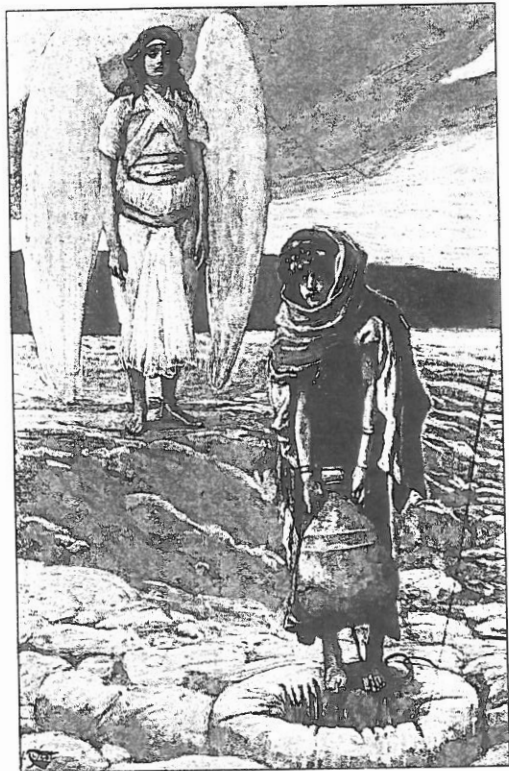
33. רשם אבי ד"ר ז' שפנייר.

28. על פי: ע' זהר, המדבר עבר הווה, עתיד, תל-אביב תשל"ז, עמ' 15.

29. ש' שבא, מתוך: יונים וניצים, דבר השבוע, טבת תשל"ד.

30. מ' אבן-ארי, ל' שנאן, נ' תדמור, הנגב-מלחמת קיום במדבר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 10-11.

צוק הסלע ומתפללת אל על כשהסלע ממשיך בדמיונו את ידיה למעלה. כד המים מושלך על הקרקע ככלי אין חפץ בו, וכמוהו בנה של הגר כבר מוטל, אולי גם הוא מושלך ככלי אין חפץ בו, מעולף מצמא בלי מים וכלי תקוה.

הגר והמלאך במדבר. צייר: ג'יימס טיסו

נספח

המדבר בציור

עד כה סקרנו את השתקפות המגמות המנוגדות של המדבר ביצירה הכתובה — ספרות יפה וספרות הנוסעים, אולם המתחים הטבעיים במדבר מומחשים חזותית גם בתמונות ובציולמים של המדבר. להשלמת התמונה נציג לדוגמה שני ציורים של ציירים מפורסמים — טיסו ודורה, שציירו תמונות מן המקרא והביעו את התרשמותם מן המדבר. נדגים כאן שני ציורים של הגר במדבר.

המדבר על פי ציור של ג'יימס טיסו

בגלל אופיו השחון והצחיח מסמל המדבר את העקרות והעדר הפריין. כנגדו מייצגת הבאר במדבר את סם החיים ואת המקור לפוריות.³⁴ אפשר לחוש את את הניגוד הזה שבין המוות המדברי המיוצג על ידי הצחיחות המדברית לבין החיים המיוצגים במקור המים, בציור המפורסם של טיסו.³⁵ ככל השטח אין ולו צמח אחד בודד, ולכן באר המים, מקור החיים, שהגר שואבת מים ממנה, בולטת עוד יותר על רקע צחיחות האדמה הסדוקה. המלאך שמאחורי הגר מעצים בלובנו את האינסוף המדברי וכאילו מתמזג בתוכו.³⁶

המדבר על פי ציור של גוסטב דורה

אצל גוסטב דורה³⁷ מקבלת תחושת המוות במדבר ביטוי עז. הגר וכנה מגורשים למדבר בידי אברהם.³⁸ הנוף המדברי מסביב סגור כהה והררי, בניגוד למשטחים האינסופיים והלבנים אצל טיסו. שני הצמחים היחידים הנראים בציור הם צמחי מדבר בלתי מזוהים, אך ברור שאין להם פרות שניתן ליהנות מהם, או אפילו צל זעיר שניתן לחסות בצלו. הגר כורעת ליד

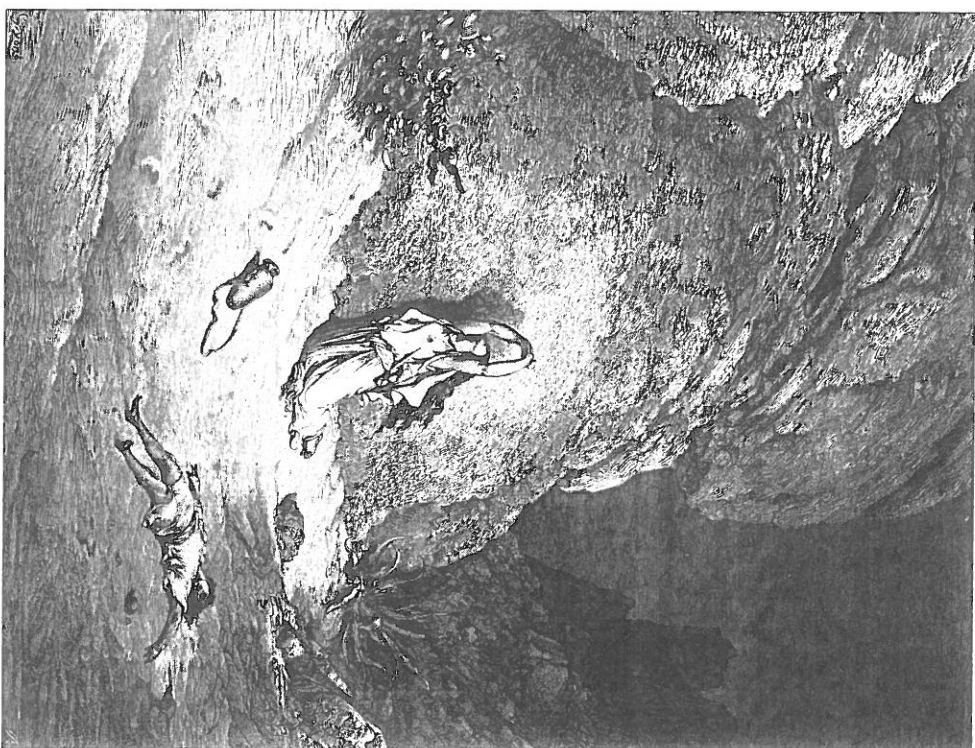
34. מעיינות ומקורות מים ששימשו כמקור לפוריות ידועים בעולם הקדום על כך ראה לדוגמא: י' הירשפלד, "מעייני הפוריות ברמת הנדיב", קדמוניות, 116 (תשנ"ט), עמ' 109-116; וכן ראה על הפולחן המיומאס שהתקיים באזור שוני בכרמל, ושכנגדו ייצאו מנהיגים שונים כיוון שהיה כפולחן גם הייבטים לא מוסריים: א' שנהב, "פולחן המיומאס לאור חפירות שוני", א' רגב (עורך), חידושים בחקר מישור החוף, דברי הכנס השנתי השבע עשרה, של המחלקה ללימודי ארץ ישראל, רמת גן תשנ"ו, עמ' 56-70; הנ"ל "נואמים בשוני לאור מצא אפיגרפי ועדותו של כוריקוס מעזה", י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 127-133.

35. James Tissot (1836-1902) — צייר צרפתי ואמן גרפי. הוא צייר באנגליה ובצרפת וגם ביקר בארץ ישראל בשנת 1886/7. בשנת 1889 הוא צייר ציורים לתנ"ך, ביניהם את הציור שאנו עוסקים בו. על הצייר ראה: י' בן אריה, נופה של ארץ ישראל בציורי מקרא של המאה הי"ט; הנ"ל, ארץ בראי עברה, ירושלים תשס"א, עמ' 276-278.

36. J. J. Tissot., *The Old Testament*, Paris, London, New York, 1904, pp. 53.

37. גוסטב דורה (1832-1883), מאייר ספרים, צייר ופסל צרפתי. נושאי ציוריו הם בעיקר דתיים והיסטוריים. הוא השתמש בטכניקה של אור וצל בהם עשה שימוש באיורי התנ"ך כפי שאנו יכולים לראות בציור המצורף.

38. G. Dore., *The Dore Bible Illustrations*, New York, 1974, pp. 15.

תור וישעאל במדבר. צייר: גוסטב דורה